

Ks. Jarosław R. Marczewski

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7021-6806>

„Multa pericula prudentia vitantur”. Jan Wojciech Pomin, *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich drogą pojednania narodów*, Biblioteka „Tematu” nr 89 [Związek Literatów Polskich, Oddział Bydgosko-Toruński], Bydgoszcz 2015, ss. 356, ISBN 978-83-60943-87-8

Zastosowanie w tytule niniejszego artykułu recenzyjnego łacińskiej sentencji, podkreślającej życiową wagę roztropności, wydaje się ze wszelkich miar uzasadnione – w tym wypadku w odniesieniu do korzystania z prezentowanej publikacji, która ukazała się na rynku wydawniczym już przed dziesięciu laty, ale nie doczekała się jak dotąd należytego omówienia w naukowych periodykach. Tymczasem, z racji przypadającej 18 listopada 60. rocznicy skierowania wielce znaczącego orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich, może ona swoim tytułem skusić czytelnika – czy to amatora historii Kościoła i historii Polski, czy też zawodowego badacza dziejów – aby do niej sięgnął. Warto zatem przyrzeć się jej bliżej w celu ułatwienia osobom zainteresowanym przyjęcia właściwej postawy intelektualnej w trakcie lektury lub też podjęcia bardziej zasadniczej decyzji o tym, czy warto w ogóle poświęcić jej swój czas.

Na wstępie należy podkreślić, że data publikacji książki rodzi dzisiaj pewne trudności w ocenie tego opracowania. Skoro jest ono obecnie poddawane recenzji, pojawia się pytanie, czy należy analizować jego wkład w aktualną debatę naukową, czy raczej oceniać go z perspektywy czasu, odnosząc się do kontekstu dyskusji sprzed dekady. Istotne jest przy tym uświadomienie sobie, że tematyka poruszana w pracy była także w ostatnich latach przedmiotem intensywnego zainteresowania historyków, a uzyskane wyniki znacząco wzbogaciły dotychczasową wiedzę¹. W związku z tym porównanie ustaleń za-

¹ Do najnowszych opracowań, powstałych w ostatniej dekadzie, należą m. in. następujące pozycje: S. Gawlitta, „*Aus dem Geist des Konzils! Aus der Sorge der Nachbarn!*”. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Kontexte*, Marburg 2016; E.K. Czaczkowska, *Rola kardynała Stefana Wyszyńskiego w powstaniu orędzia biskupów polskich do niemieckich. Nieznane dokumenty w archiwum Prymasa Polski*, „Przegląd Zachodni” 2016, nr 3, s. 193–203; eadem, *Nowe ustalenia w sprawie listów milenijnych biskupów polskich do episkopatów świata. Maria Winowska i kard. Stefan Wyszyński współautorami listów*, [w:] 1966. Milenium Chrztu Polski Prymasa Stefana Wyszyńskiego. *Perspektywa teologiczno-społeczna*,

wartych w książce z najnowszym stanem badań mogłoby prowadzić do słusznego wniosku, iż część znajdujących się w niej treści utraciła aktualność – głównie z uwagi na pozyskane nowe źródła i ich świeże interpretacje. Dlatego celowe wydaje się podejście do tej analizy w taki sposób, by najpierw odpowiedzieć na pytanie, czy choć w momencie publikacji książka niosła ze sobą znaczącą wartość.

Zazwyczaj rzetelny wstęp odgrywa istotną rolę w przybliżeniu podstawowych elementów danej publikacji – w określeniu tematu, uzasadnieniu podjęcia badań, sformułowaniu celów, przedstawieniu dotychczasowego stanu wiedzy, źródeł i zastosowanej metodologii, a także w naszkicowaniu struktury opracowania. Niestety, w przypadku analizowanej pozycji udało się to zrealizować jedynie częściowo. Autor² skupia się głównie na szerokim opisie historycznego kontekstu orędzia – w szczególności sytuacji Kościoła katolickiego w Polsce Ludowej oraz relacji międzypaństwowych i kościelnych relacji transgranicznych – a także zapowiada podjęcie kwestii religijno-duchowego znaczenia samego dokumentu, co sugeruje również tytuł książki. Brakuje jednak we wstępie wyraźnie wskazanej tezy, którą można by uznać za oryginalny wątek, znacząco rozwijający istniejące już ustalenia naukowe, a tym samym usprawiedliwiający podjęcie tematu.

Z wypowiedzi autora wynika, że celem pracy było ponowne, możliwie kompleksowe zobrazowanie konfliktów, jakie toczyły się między Kościołem katolickim a władzami PRL na tle inicjatywy pojednania polsko-niemieckiego (s. 8). Można zatem przypuszczać, że chodzi o zreinterpretowanie znanych już ustaleń badawczych zgodnie z własną perspektywą analityczną wypracowaną przez autora publikacji. Problematyczny jest jednak w takim razie brak we wstępie wystarczająco pogłębionej prezentacji ówczesnego stanu badań. Trudno za nią uznać ogólnikowe stwierdzenie, że temat orędzia oraz odpowiedzi niemieckich biskupów był po 1989 r. wielokrotnie podejmowany dzięki szerszemu dostępowi do źródeł oraz że nie brak badań nad okresem, w którym orędzie powstało (s. 5). Autor nie dokonał uporządkowanego przeglądu dorobku naukowego, który po-

red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2016, s. 131–148; W. Kucharski, *Czy kardynał Stefan Wyszyński był współautorem orędzia do biskupów niemieckich? Uwagi do rozważań Ewy K. Czaczkowskiej*, „Przegląd Zachodni” 2017, nr 1, s. 225–230; idem, *Rękopis Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich autorstwa abp. Bolesława Kominka*, „Przegląd Zachodni” 2019, nr 3, s. 129–145; idem, *Jak powstało Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 2, s. 502–520; M. Białkowski, *Protokoły konferencji polskich ojców soborowych. Zbiór dokumentów 1962–1965*, Lublin 2019; W. Kucharski, *Listy milenijne*, Wrocław 2020.

² Ks. dr Jan Wojciech Pomin (ur. 1954) – absolwent Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie i Papieskiego Wydziału Teologicznego w Poznaniu. Stopień doktora nauk teologicznych w zakresie historii Kościoła uzyskał na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w 2010 r. na podstawie rozprawy *Millenium Chrztu Polski w Archidiecezji Gnieźnieńskiej*. Autor kilkunastu opracowań naukowych i popularnonaukowych, tomów poetyckich i dramatów scenicznych oraz zrealizowanych projektów rzeźbiarskich. Proboszcz w Wierzbucinie Królewskim w diecezji bydgoskiej – <https://expressbydgoski.pl/medal-dla-kapłana-poety/ar/10971003> (dostęp: 21.06.2025); <https://pomorska.pl/ksiadz-jan-pomin/ar/c3-6684189> (dostęp: 21.06.2025); <https://pomorska.pl/ksiadz-jan-pomin-uhonorowany/ar/7360029> (dostęp: 21.06.2025); <https://www.przewodnik-katolicki.pl/Archiwum/2003/Przewodnik-Katolicki-39-2003/Archidiecezja-Gnieznienska/Oczyrna-wyobrazni-przekraczac-granice> (dostęp: 21.06.2025).

mógłby osadzić jego własną pracę w szerszym kontekście. We wstępie wymienił co prawda niektóre archiwalia oraz publikacje i nazwiska badaczy zajmujących się tą problematyką, ale nie wyjaśnił, w jaki sposób sam z tych materiałów korzystał. Nie opisał również metodologii prowadzonych badań, a struktura publikacji nie została przedstawiona w spójny i przejrzysty sposób. Wstęp do publikacji nie prezentuje więc wystarczającej dojrzałości naukowej.

W związku z ogólnikowym tylko wskazaniem we wstępie bazy źródłowej, szczególnej analizie poddać należy strukturę i jakość zamieszczonego w pracy wykazu bibliografii. Autor podzielił ją na cztery zasadnicze części: źródła archiwalne, źródła drukowane, prasę oraz opracowania. Już pobieżna analiza części dotyczącej źródeł archiwalnych ujawnia poważne niedociągnięcia w zakresie ich opisu. Zauważalne są istotne błędy merytoryczne: archiwa mylone są z zespołami archiwalnymi, a zespoły z jednostkami aktowymi; w niektórych przypadkach brakuje sygnatur dokumentów, co znacząco utrudnia ich identyfikację. Zastrzeżenia te pogłębia dalsza lektura pracy, która ujawnia niejednoznaczny i niekonsekwentny sposób cytowania źródeł archiwalnych w przypisach. Niekiedy autor, zamiast powoływać się na drukowane edycje dokumentów, przywołuje ich archiwalne sygnatury – co zresztą czyni w sposób nieczytelny i niespójny. Analogiczne braki i niejasności pojawiają się także w zestawieniu źródeł drukowanych. Niezrozumiałe jest m.in. uwzględnienie w tej kategorii licznych słowników i encyklopedii, które nie spełniają kryteriów źródłowych. Część poświęcona prasie również budzi wątpliwości. Autor ogranicza się do podania tytułów czasopism z przypisaniem ich do krajów wydania, opatrując je jedynie datami rocznymi. Prawidłową praktyką byłoby natomiast przygotowanie spisu wykorzystanych konkretnych artykułów, nie zaś ogólnej listy tytułów periodyków. Co więcej, autor najczęściej nie korzystał bezpośrednio z oryginalnych numerów prasowych, lecz odwoływał się do ich gdzie indziej opublikowanych wersji lub do opracowań zamieszczonych w tekstach innych badaczy. W części poświęconej literaturze przedmiotu również brakuje konsekwencji – widoczne są liczne błędy w zapisie bibliograficznym. Ponadto autor zamieszcza w niej pozycje, które trudno jednoznacznie zaliczyć do opracowań: znajdują się tu np. akademickie podręczniki z zakresu historii Kościoła, a także współczesne artykuły publicystyczne, m.in. z „Naszego Dziennika”, do których zresztą zaskakująco często odwołuje się on w publikacji, co w przypadku opracowania naukowego budzi istotne zastrzeżenia.

W tym kontekście warto podjąć próbę oceny, na ile autor pracy rzeczywiście zorientował się w stanie badań nad podjętym tematem – innymi słowy, czy właściwie dobrał i zapoznał się z literaturą przedmiotu. Dla takiej weryfikacji konieczne jest zarysowanie dotychczasowego dorobku naukowego poświęconego orędziu biskupów polskich do biskupów niemieckich oraz analiza, w jakim stopniu został on uwzględniony w omawianej publikacji. Punktem odniesienia mogą być tu opracowania Wojciecha Kucharskiego

– obecnie bezsprzecznie czołowego badacza tego zagadnienia – w szczególności jego syntetyczne podsumowanie stanu badań, nowych ustaleń i możliwych kierunków dalszych dociekań³. Przede wszystkim należy zaznaczyć, że naukowa dyskusja wokół orędzia rozwija się już od ponad trzech dekad – nie chodzi tu o wspomnienia i relacje z lat 60. XX w., ale o późniejszy dojrzały namysł badawczy. W momencie publikacji recenzowanej książki dyskusja naukowa trwała zatem od przeszło 20 lat, przy czym w sumie – w wąskim rozumieniu tematu – dostępnych było wówczas ok. 70 pozycji literatury naukowej, z których w książce przywołano wszakże tylko część. Uczciwie należy jednak odnotować, że najistotniejsze z nich znalazły się w zamieszczonej bibliografii⁴. Z drugiej strony kwestia pojednania narodów – a także przebaczenia – która, jak wynika z tytułu monografii, stanowi jej ideowe jądro, znalazła swe odbicie w bibliografii jedynie w minimalnym stopniu, choć powstało szereg pozycji prezentujących temat w ujęciu teologicznym, filozoficznym i politologicznym⁵.

Jeśli przyjąć – mimo mankamentów – że autor pracy zdołał wystarczająco zorientować się w stanie badań, to jednak trudno dostrzec, aby do dyskusji naukowej wniósł jakieś nowe ustalenia. Nie podjął się samodzielnej, pogłębionej kwerendy archiwalnej dotyczącej genezy i okoliczności powstania orędzia. Tymczasem inni badacze, których dorobek wspomniano wcześniej – publikujący przecież w tym samym czasie – dotarli do nowych materiałów źródłowych, znajdujących się w archiwum kard. Bolesława Kominka przechowywanym w Ośrodku „Pamięć i Przyszłość” we Wrocławiu, do materiałów soborowych abp. Bolesława Kominka, przechowywanych w Polskim Papieskim Instytucie Kościelnym w Rzymie, oraz do dodatkowych materiałów z Archiwum Archidiecezjalnego Warszawskiego. Poszerzyły one istotnie wiedzę o orędziu, otworzyły nowe perspektywy i przyniosły dodatkowe ustalenia badawcze. Wydaje się, że autor publikacji ograniczył się jedynie do materiałów już wydanych drukiem bądź znanych i łatwo dostępnych.

³ W. Kucharski, *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich. Podsumowanie badań, nowe ustalenia i perspektywy badawcze*, [w:] *Kardynał Bolesław Kominek, biskup, dyplomata, wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Wrocław 2020, s. 89–137.

⁴ B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, „Przebaczymy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – kontekst – spuścizna*, Olsztyn 2006; *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010; *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2010.

⁵ *Przebaczymy i prosimy o przebaczenie, materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 14 maja 2008 roku w Krakowie przez Polskie Towarzystwo Teologiczne*, red. R. Kuligowski, T. Panuś, Kraków 2008; J. Kopiec, *Religijna argumentacja w liście biskupów polskich do biskupów niemieckich*, [w:] *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. J. Walkusz, M. Krupa, Lublin 2014, s. 153–160; U. Pękała, *Wechselwirkungen von Religion und Politik beim Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe 1965*, „*Kirchliche Zeitgeschichte*” 2013, nr 26, z. 2, s. 468–485; P.H. Kosicki, *Caritas across the Iron Curtain? Polish-German reconciliation and the Bishops' Letter of 1965*, „*East European Politics and Societies*” 2009, t. XXIII, nr 2, s. 213–243; K. Wigura, *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki*, Warszawa–Gdańsk 2011.

Podobnie rzecz ma się z reakcją medialną na orędzie – zarówno w Polsce, jak i za granicą. Autor ograniczył się do analizy wtórnych opracowań, nie podejmując samodzielnej kwerendy prasowej. Tymczasem w sekretariacie Prymasa Polski zachował się dwutomowy zbiór wycinków z prasy krajowej i zagranicznej oraz stenogramy nasłuchów Radia Wolna Europa – stanowiące cenny materiał źródłowy, którego gruntowniejsze wykorzystanie pozwoliłoby na bardziej pogłębione ujęcie tematu. W tym aspekcie również można mówić o niewykorzystanym potencjale badawczym.

Analizowana publikacja składa się – poza wstępem i wspomnianym wykazem bibliograficznym – z ośmiu rozdziałów, zakończenia, aneksu, zawierającego niekrytyczny przedruk tłumaczenia tekstu orędzia i odpowiedzi biskupów niemieckich, wykazu skrótów, indeksu osobowego oraz spisu treści. W pracy umieszczono również ilustracje w postaci – co warto docenić – trafnie dobranych fotografii. Układ ten można określić jako klasyczny i w pełni właściwy dla publikacji tego typu. Rozdziały ułożone zostały w następującej kolejności (pisownia oryginalna): I. *Państwo polskie po II wojnie światowej*; II. *Rola i zadania Kościoła katolickiego w Polsce w pierwszych latach powojennych*; III. *Kościół w Polsce przed II Soborem Watykańskim*; IV. *Kościół w latach soborowych*; V. *Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich Braci w Chrystusie*; VI. *Atak władz politycznych na Orędzie skierowane do biskupów niemieckich przez Episkopat Polski*; VII. *Reakcja Niemców na Orędzie biskupów polskich*; VIII. *Medialna ocena Orędzia biskupów Polskich*. Struktura pracy ma zatem zasadniczo charakter chronologiczny, co sprzyja logicznemu wprowadzaniu kolejnych wątków. Za problematyczne należy jednak uznać nadmierne rozbudowanie części introdukcyjnej.

Ponad stustronicowe (s. 11–130) opracowanie tła sytuacyjnego poprzedzające właściwą analizę tematu wydaje się przeskalowane. W tej części – obejmującej aż cztery rozdziały – autor, opierając się głównie na sprawdzonej literaturze przedmiotu, analizuje kwestie związane z zakończeniem II wojny światowej i jej skutkami na ziemiach polskich, tematykę Ziem Odzyskanych, proces formowania się powojennych władz i ustroju, relacje państwo – Kościół, relacje ze Stolicą Apostolską oraz wewnętrzną sytuację Kościoła katolickiego w Polsce na różnych poziomach strukturalnych. Wiele z tych wątków powraca jednak w dalszej części pracy, co prowadzi do powtórzeń, szczególnie w odniesieniu do represyjnej polityki władz komunistycznych wobec Kościoła. Niektóre zagadnienia, jak np. wojenne losy prymasa Augusta Hlonda, zostały nadmiernie rozbudowane w stosunku do głównego tematu monografii. Dodatkowe zastrzeżenia budzi nie w pełni spójna i przejrzysta struktura podrozdziałów. Przykładowo, w rozdziale drugim, który według tytułu ma dotyczyć sytuacji Kościoła w Polsce w pierwszych latach powojennych, pojawiają się paragrafy dotyczące organizacji Kościoła na Ziemiach Odzyskanych – tematyka ta pojawia się ponownie w rozdziale trzecim, m.in. w podrozdziałach *Kościół na Ziemiach Odzyskanych w epoce stalinowskiej* oraz *Początki konfliktów*

Kościola z władzami komunistycznymi na Ziemiach Odzyskanych. Ostatni z rozdziałów wprowadzających przedstawia w sposób szeroki okoliczności zwołania Soboru Watykańskiego II, jego przebieg, sylwetki papieży związanych z soborem oraz udział w nim polskiej delegacji. Rodzi to uzasadnione pytania o przydatność tak rozbudowanej prezentacji dla zasadniczych wywodów pracy. Tak szeroko zakrojone wprowadzenie ma oczywiście swoje zalety. Umożliwia ono czytelnikowi, słabiej zorientowanemu w poruszanej problematyce, uzyskanie ogólnego rozeznania w licznych wątkach bez konieczności samodzielnego zgłębiania literatury przedmiotu. Należy jednak zauważyć, że dla grona odbiorców posiadających określone przygotowanie merytoryczne i zainteresowanie daną tematyką takie rozbudowanie części wprowadzającej może sprawiać wrażenie zbędnego przeciążenia treści. Co więcej, obszerny tekst nie jest wolny od licznych nieścisłości i błędów faktograficznych, np. s. 18: „Polska utraciła po II wojnie światowej dwa najważniejsze miasta na wschodzie: Lwów i Wilno. Były to niewątpliwie miejscowości o typowym polskim charakterze, jak całość ziem na wschodzie II Rzeczypospolitej” – stwierdzenie to jest zdecydowanie zbyt daleko idące. Trudno uznać, że całość ziem wschodnich II RP miała typowo polski charakter, zwłaszcza w świetle ich etnicznego zróżnicowania; s. 96: „[Ks. S. Wyszyński] ukrywał się w różnych miejscach w kraju: we Wrociszewie, Kozłowie, Zakopanem, na Lubelszczyźnie, w Żuławie i w okolicach Warszawy” – należy zauważyć, że zarówno Kozłówek, jak i Żułów znajdują się na Lubelszczyźnie; natomiast Żuławie to ewidentny błąd geograficzny, gdyż prawdopodobnie chodziło właśnie o Żułów; s. 98: „papież na ten przejaw postępowania władzy napisał encyklikę *Mit brennender Sorge*” – poprawny tytuł tej encykliki to *Mit brennender Sorge*; s. 110: „do sekretariatu powołano kard. Pericle Felickiego” – chodzi o kard. Pericle Felici, nazwisko zostało przekręcone; s. 113: „bardzo mu zależało między innymi na prof. Czesławie Skrzyszewskim” – prawidłowa forma nazwiska to Strzeszewski. Tego typu błędy – choć nie zawsze rażące – w znacznym stopniu osłabiają wiarygodność opracowania i wskazują na potrzebę dokładniejszej weryfikacji faktograficznej tekstu.

Kolejny, piąty rozdział pracy, poświęcony bezpośrednio orędziu – jego genezie, okolicznościom powstania, treści oraz reakcji episkopatu niemieckiego – niewątpliwie posiada wysoką wartość informacyjną. Autor, opierając się na istniejących opracowaniach oraz dostępnych dokumentach, trafnie rozpoznał wielopłaszczyznowy charakter orędzia. Szczególnie dobrze ukazany został jego dialogiczny wymiar, powiązany z paradygmatem soborowym; moralne przesłanie wzajemnego przebaczenia, związane z przygotowaniami do polskiego Millennium; a także pojednawczy charakter wynikający z nieuregulowanego pod względem prawnym i kanonicznym statusu Ziemi Odzyskanych. Słuszna jest również ocena odpowiedzi biskupów niemieckich, której zniuansowany charakter został przedstawiony na tle uwarunkowań wewnętrznych Kościoła niemieckiego. Nieco sztucznie wypada jednak włączenie do rozdziału paragrafu poświęconego kardyna-

łowi Bolesławowi Kominkowi i jego działalności na Śląsku, ponieważ nie nawiązuje on bezpośrednio do tematu orędzia, które stanowi przedmiot tej części pracy. W rozdziale tym nie brakuje również błędów faktograficznych oraz drobnych omyłek językowych (np. s. 136: „memorandum Kościoła ewangelickiego z 14 października 1965 r.” – poprawna data to 1 października 1965 r.; s. 141: „abp Del Acqua, zastępca sekretarza stanu” – prawidłowa forma nazwiska to Dell’Acqua; s. 143: „kard. Lorenza Jaeger” – imię hierarchy powinno występować w formie męskiej, czyli Lorenz; s. 161: „Georg Sterzimsky, biskup Berlina” – poprawna forma nazwiska to Sterzinsky).

Kolejne trzy rozdziały pracy – od szóstego do ósmego – skupiają się na reakcjach na orędzie, rozpatrywanych kolejno z perspektywy komunistycznych władz państwowych w Polsce wraz z kontrolowaną przez nie prasą, władz niemieckich oraz opinii publicznej w obu państwach niemieckich, a także opinii światowej, prezentowanej na łamach prasy obu ówczesnych bloków ideologicznych. Takie rozłożenie problematyki oddziaływania orędzia stanowi bez wątpienia trafny wybór metodologiczny. Autor kompleksowo relacjonuje i analizuje treści wystąpień oraz praktyczne działania komunistycznych władz, ukazując przesuwanie przez nie akcentów orędzia z poziomu religijnego i narodowego na poziom politycznej kalkulacji zarówno w wymiarze międzynarodowym, jak i krajowym. Szczególnie dobrze zostało przedstawione dążenie władz Polski Ludowej do utrzymania monopolu na reprezentowanie społeczeństwa oraz organizowanie życia społecznego wokół idei konfrontacji i stałego zagrożenia. Rozdziały dotyczące reakcji prasowych poza granicami Polski można również uznać za rzetelne i dobrze udokumentowane opracowanie stanu faktycznego. Przedstawione wnioski, podkreślające długofalową, inspirującą rolę orędzia w procesie religijnego pojednania oraz politycznej normalizacji relacji państwowych, zasadniczo wpisują się w istniejący dorobek badawczy. Niestety, we wspomnianych rozdziałach nadal pojawiają się błędy faktograficzne i kłopotliwe lapsusy językowe (np. s. 211: „bp Franciszek Jedwabik” – poprawne nazwisko to Jedwabski; s. 238: „Ciekawe spojrzenie na Orędzie biskupów polskich przedstawił prof. Renate Riemack [...] ukazał Orędzie...” – prof. Renate Riemack była kobietą, co rodzi konieczność korekty rodzaju gramatycznego).

Zaprezentowana publikacja z pewnością spełnia kryteria opracowania naukowego, jednak jej wartość sprowadza się przede wszystkim do zebrania i ponownego przedstawienia znanych już wcześniej zagadnień związanych z orędziem i jego konsekwencjami. Tematyka orędzia – obejmująca jego genezę i okoliczności powstania na tle religijnym i politycznym, wymianę korespondencji z episkopatem niemieckim, reakcję polskich władz komunistycznych, działania organów państwowych, recepcję w prasie krajowej i zagranicznej, rolę w procesie pojednania polsko-niemieckiego oraz jego wymiar teologiczny – była przed publikacją niniejszej książki już szeroko podejmowana i kompetentnie opracowana przez innych badaczy. Wobec tego nie dziwi fakt, że w zakoń-

czeniu monografii znajdujemy jedynie ogólne, wręcz banalne wnioski oraz streszczenie całości pracy, bez wyraźnego wskazania zakresu realizacji wyznaczonego, oryginalnego celu badawczego. Niestety, w tej części pojawia się kolejny błąd faktograficzny – na s. 301 wspomniany został „ordynariusz gnieźnieńsko-warszawski kard. Stefan Wyszyński” – tymczasem nie istniała taka diecezja, lecz dwie odrębne jednostki administracji kościelnej, zatem poprawna forma to: ordynariusz gnieźnieński i warszawski.

Istotnym problemem utrudniającym odbiór tekstu jest rażąca liczba błędów edytorskich, przede wszystkim brak spacji między wyrazami – pojawiający się setki, a może i tysiące razy. Ten fundamentalny błąd obciąża odpowiedzialnych za przygotowanie publikacji i znacząco obniża jej czytelność.

Jako kryterium oceny wartości opracowania można przyjąć jego dotychczasowe oddziaływanie naukowe. Jeśli miarą byłoby powoływanie się na tę publikację, polemika z jej tezami lub wykorzystanie zawartych w niej hipotez i wniosków, to trzeba stwierdzić, że w dotychczasowej literaturze przedmiotu brakuje jakichkolwiek odniesień do tej pracy. Przykładowo, Wojciech Kucharski w swoim podsumowaniu stanu badań nad orędem oraz wykazie istotniejszej literatury nie uwzględnił owej monografii⁶. Z tą milczącą oceną publikacji, mimo uznania dla naukowego wysiłku i trudu pisarskiego autora, należy się zgodzić i w konsekwencji aplikować do sytuacji przywołane na wstępie adagium: *Multa pericula prudentia vitantur*.

Bibliografia

Opracowania

Białkowski M., *Protokoły konferencji polskich ojców soborowych. Zbiór dokumentów 1962–1965*, Lublin 2019.

Czaczkowska E.K., *Nowe ustalenia w sprawie listów milenijnych biskupów polskich do episkopatów świata. Maria Winowska i kard. Stefan Wyszyński współautorami listów*, [w:] 1966. *Milennium Chrztu Polski Prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2016.

Czaczkowska E.K., *Rola kardynała Stefana Wyszyńskiego w powstaniu orędzia biskupów polskich do niemieckich. Nieznane dokumenty w archiwum Prymasa Polski*, „Przegląd Zachodni” 2016, nr 3.

Gawlitza S., „*Aus dem Geist des Konzils! Aus der Sorge der Nachbarn!*”. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Kontexte*, Marburg 2016.

Kerski B., Kycia T., Żurek R., „*Przebaczamy i prosimy o przebaczenie*”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – kontekst – spuścizna*, Olsztyn 2006.

⁶ W. Kucharski, *Orędzie biskupów...*, s. 90–99, 128–135.

- Kopiec J., *Religijna argumentacja w liście biskupów polskich do biskupów niemieckich*, [w:] *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. J. Walkusz, M. Krupa, Lublin 2014.
- Kosicki P.H., *Caritas across the Iron Curtain? Polish-German reconciliation and the Bishops' Letter of 1965*, „East European Politics and Societies” 2009, t. XXIII, nr 2.
- Kucharski W., *Czy kardynał Stefan Wyszyński był współautorem orędzia do biskupów niemieckich? Uwagi do rozważań Ewy K. Czackowskiej*, „Przegląd Zachodni” 2017, nr 1.
- Kucharski W., *Jak powstało Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 2.
- Kucharski W., *Listy milenijne*, Wrocław 2020.
- Kucharski W., *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich. Podsumowanie badań, nowe ustalenia i perspektywy badawcze*, [w:] *Kardynał Bolesław Kominek, biskup, dyplomata, wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Wrocław 2020.
- Kucharski W., *Rękopis Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich autorstwa abp. Bolesława Kominka*, „Przegląd Zachodni” 2019, nr 3.
- Pękała U., *Wechselwirkungen von Religion und Politik beim Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe 1965*, „Kirchliche Zeitgeschichte” 2013, nr 26, z. 2.
- Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll i in., Warszawa 2010.
- Przebaczymy i prosimy o przebaczenie, materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 14 maja 2008 roku w Krakowie przez Polskie Towarzystwo Teologiczne*, red. R. Kuligowski, T. Panuś, Kraków 2008.
- Wigura K., *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki*, Warszawa–Gdańsk 2011.
- Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2010.

Netografia

- <https://expressbydgoski.pl/medal-dla-kaplana-poety/ar/10971003>
- <https://pomorska.pl/ksiadz-jan-pomin/ar/c3-6684189>
- <https://pomorska.pl/ksiadz-jan-pomin-uhonorowany/ar/7360029>
- <https://www.przewodnik-katolicki.pl/Archiwum/2003/Przewodnik-Katolicki-39-2003/Archidiecezja-Gnieznienska/Oczyrna-wyobrazni-przekraczac-granice>

